

Tamás Ágnes

Válságtörténetek a humor optikáján keresztül

*A gazdasági válságok, az éhínség és a kolera a korabeli élclapokban**

FORRÁSOK ÉS AZ ELEMZÉS SZEMPONTJAI

Jelen tanulmányban a kortársak válságpercepcióit vizsgáljuk egy szókimondó és túlzásokra hajlamos kútfőn, a politikai élclapok szövegein és karikatúráin keresztül. Elemzésünk fókuszában gazdasági-pénzügyi válságok (1869, 1873, 1882), s ezekhez kapcsolódóan az önálló magyar bank körüli viták (1873), továbbá az 1873-as kolera és éhínség vicclapokbeli ábrázolásai állnak. Felmerülhet a kérdés, hogy miért érdemes e forrásbázist a válságok kortárs észlelésének bemutatásakor választani. Ennek megválaszolására hívjuk segítségül Molnár Jenőnek, a *Borsszem Jankó* későbbi szerkesztőjének szavait:

„A karikatúra és a vicc éppen olyan biztosító szelepe a társadalmi masinának, mint a jól működő parlament vagy a szabad sajtó, azzal a különbséggel mégis, hogy aki viccel, rendszerint többet engedhet meg magának [...] ezekből a felszabadító tréfákból, mókákból, viccekből [...] [A karikatúra] egy egész korszak olyan hűséges jellemrajza lett, amely fáradtsággal összegyűjtött történeti forrásmunkáknál, egyoldalú és pártoskodó politikai és kritikai tanulmányoknál, nagy emberek nem egészen őszinte [...] korrespondenciájánál jóval plasztikusabb, hihetőbb és meggyőzőbb. Nem szólva arról, hogy – a művészet erejénél fogva – mennyivel hatásosabb.”¹

Molnár érveléséhez hozzátehetjük még azt a szempontot is, hogy a művészi kivitelezésű rajzok nem csupán azokat szórakoztatták, akik tudtak olvasni, hanem azok is megnézhatték őket, akik nem, így még szélesebb rétegekhez juthattak el.

* A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoportjának kutatási programja keretében készült. Bécsi kutatásaimat az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány Ernst Mach ösztöndíja támogatta.

¹ Molnár 1930: 3. Az idézeteket eredeti helyesírással közöljük. A kiemelések megfelelnek az eredeti szöveg kiemelésének, hacsak ezt külön nem jeleztük. A német szövegek fordítása saját fordítás.

Ha válságábrázolásokra vagyunk kíváncsiak, érdemes elemezni, melyek azok a válságészlelések, amelyek e korszakban igen népszerű, a populáris kultúrához köthető sajtóorgánumok hasábjain megjelenhettek szimbólumok, motívumok vagy sztereotípiák formájában. Analízisünkhöz nem becsült olvasószámadatok alapján, hanem a politikai pártállást alapul véve választottuk ki a lapokat. 1869-ből és 1873-ból a kormánypárti *Borsszem Jankót*, a mérsékelt ellenzéki *Az Üstökös*t és a szélsőbaloldali *Ludas Matyit*; 1882-ből viszont a lap 1873-as megszűnését követően a *Ludas Matyi* helyett a függetlenségi párti, antiszemita *Bolond Istók*ot tettük meg elemzésünk tárgyává a *Borsszem Jankón* és *Az Üstökösön* kívül. Összehasonlításként a Bécsben megjelent liberális, politikai pártoktól független lap, a *Figaro* szolgál, mely minden vizsgált évből a rendelkezésünkre áll. Az 1869-es évfolyamokból a lapokat október és december között elemeztük, mivel az úgynevezett „kis válság” kezdete előtt egy lapban sem találhatunk utalásokat a krízisre.² A másik két évfolyamot teljes egészében górcső alá vettük, mivel 1873-ban nem csupán egy tőzsdekrachhal és következményeivel, hanem egy rossz termést követő éhínséggel és a kolerával is meg kellett küzdeniük a kortársaknak. A bécsi lap esetében a kis válságról alig találunk ábrázolásokat, gyakoribb volt az 1873-as krach megjelenítése, 1882-ben pedig az újabb tőzsdei összeomlás Lajtán inneni és túli ábrázolását mutatjuk be. Hipotézisünk szerint, mivel a kolera már nem terjedt át 1873-ban az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati tartományaira, s a magyarországi rossz termés és éhínség sem tartozott a főként politikai témák iránt érdeklődő *Figaro* látókörébe, így e témákról semmit, vagy csupán egy-egy említést találhatnánk.

Elemzésünk során először megvizsgáljuk, melyik lapban melyik válság s milyen gyakran szerepel, mi az, amiről nem humorizáltak, mit tekintettek a kortársak is válságnak, mikor használták a „válság” vagy „krízis” szavakat szövegekben. Ezt követően számba vesszük, milyen humoreszközöket alkalmaztak a szövegek írói és a rajzolók a válságok megjelenítésére. Azt gondolhatnánk, hogy a kolera vagy az éhínség kevésbé való egy humoros politikai hetilap hasábjaira, de mint ahogy az 1. táblázatban látni fogjuk, a kortársak alkottak szövegeket és képeket e témákban is.

Levonhatjuk a táblázat alapján azt a következtetést is, hogy a kortársakat nem azonos mértékben készítették a különböző válságok szövegek vagy képek publikálására. Az 1882-es börzekrach kisebb mértékű reakciót váltott ki belőlük, s szembeötlő a különbség, hogy a magyar lapok – főként *Az Üstökös* – nagyobb érdeklődést mutattak a „kis válság” iránt, mint a bécsi élclap.

A 2. táblázat azt szemlélteti, hogy a témánkat érintő magyar nyelvű szövegekben és karikatúrák képaláírásaiban milyen gyakran fordultak elő a „válság”, illetve a válság német megfelelői, a „krízis” és a „krach” szavak.³

² A „kis válságról” lásd: Kövér 1986: 26–30.

³ A két táblázat adatai elsősorban azért nem azonosak, mert az alkotók gyakran készítették képeket vagy szövegeket anélkül, hogy a válságra magával a 'válság' szóval utaltak volna (például:

1. táblázat

A válságok élelapokbeli megjelenítése

	Borsszem Jankó		Az Üstökös		Ludas Matyi/ Bolond Istók		Figaro	
	kép	szöveg	kép	szöveg	kép	szöveg	kép	szöveg
1869. október–december	–	7	2	18	1	2	–	1
1873 (börze- és pénzkrízis)	17	19	6	18	4	11	8	26
1873 (éhínség, gabona- rozsdá, kolera)	4	12	–	15	1	11	–	–
1882 (krach)	6	5	1	–	2	6	2	3

2. táblázat

A válságra utaló szavak előfordulása a korpuszban

	válság/krízis			krach		
	1869	1873	1882	1869	1873	1882
Borsszem Jankó	2	1	1	–	10	6
Az Üstökös	5	1	–	–	12	1
Ludas Matyi	–	2	–	–	4	–
Bolond Istók	–	–	–	–	–	6

Az 1869-es kis válság időszakában, amikor a kortársak Magyarországon először szembesültek egy szélesebb köröket érintő pénz- és bankválsággal, még gyakrabban használták a szerzők e kifejezéseket, míg 1873-ban és 1882-ben a „krach” szó dominált. Hozzá kell tennünk, hogy a krízis szó használata olyan szöveggörnyezetben történt, amelynek volt politikai összefüggése is, nevezetesen az önálló magyar bank és a magyar bankó ügye, s az ehhez kapcsolt „pénzkrízis”.⁴ A *Figaró*-ban a „Krach” kifejezés olvasható, többször különböző szóösszetételekben vagy jelzőkkel: „großer Krach” (‘nagy krach’), „Börsen-Ruine” (‘börzei rom’), „Börsengewitter” (‘börzei zivatar’) vagy „Börsenkatastrophe” (‘börzekatasztrófa’).⁵ Arról, hogy a magyar kortárs rajzoló mit élt meg válságként 1873-ban, tanúskodjon a következő karikatúra:⁶

közmondások vagy ókori jelenetek megrajzolása), de a kontextusból egyértelmű, hogy az írások és a rajzok a válságokra vonatkoznak.

⁴ Már 1872 őszén „pénzdrágaságot” és „pénzhiányt” dokumentáltak az ország egyes területein (Kövéér 1986: 10).

⁵ *Figaro* 1873. máj. 31. 100; 1873. máj. 24. 93; 1873. máj. 17. 85; 1873. máj. 17. 91.

⁶ *Borsszem Jankó* 1873. dec. 7. 6–7. A képalírás a bajor festő testvérpáros egyikére utalhat, Ferdinand von Pilotyra (1828–1895) vagy Karl Theodor von Pilotyra (1826–1886), akik mindketten monumentális méretű történelmi festményeiről voltak ismertek (*Pallas* 1897: 1–2).

A válság

A V Á L S Á G. (Piloty nyomán.)

Forrás: Borsszem Jankó 1873. dec. 7. 6–7.

Láthatjuk, hogy a képen politikai események kerültek ábrázolásra, a korszakot a vizsgált évtizedekben az élclapokban egyébként is az jellemezte, hogy a politikai vitákra, döntés- és krízishelyzetekre használták a vicclapok szerzői a „válság” szót.

Az elemzés központi részét a humoreszközök és szimbólumok vizsgálata teszi ki. A humor és a gúny eszközeit egy kortárs retorikatankönyv alapján csoportosítottuk – több ponton kibővítve kategóriáit.⁷ Szvorényi József tankönyve alapján a humor és a gúny eszközei két nagyobb csoportra oszthatók: figurákra és trópusokra. A *figurák* között megkülönböztethetjük a következőket:

1. *Hasonló alakú szavakkal való szójáték.*
2. *Azonos alakú szavak* használata két különböző kontextusban, s a két eltérő kontextus az, ami a humoros-gúnyos hatást kiváltja.
3. A *név* mint a humor forrása.
4. Ismert *szólás, közmondás* vagy *irodalmi művek címe* ezek átértelmezése.
5. A *hasonlítás* mint a humor eszköze.

A *trópusok* a figuráktól eltérően nem a szóalakokkal, hanem a jelentéssel keltenek humoros-gúnyos hatást, tehát nem alaktani, hanem stilisztikai eszközök teszik humorossá a szövegeket és a képeket.

⁷ Szvorényi 1867.

1. *Paródia*: formájuk illeszkedik az eredeti műfajhoz, azt megőrizték a szerzők, de eredeti tartalmukat nem.

2. *Travesztia*: a paródiával rokon komikus műfaj, a kigúnyolt eredeti művet torz formában adja elő.

3. Karikatúrákon *szembeállításokkal* is találkozhatunk, melyek esetében egy jelenség értelmezésére kétféle – általában ellentétes – nézőpontból lehet alkalma az olvasónak.

4. A *situációs humoros szövegek* esetében a humor forrása maga a helyzet, amibe belekerültek a szereplők.

A következőkben témánként vesszük vizsgálat alá a torzrajzokon és a szövegekben található humor- vagy gúnykeltő technikákat. Ezt követően elsősorban a képeken látható jelképeket mutatjuk be, vizsgálva, hogy azonos témáknál hasonló szimbólumok bukkantak-e fel a lapokban, meg tudunk-e állapítani egy-egy témára jellemző szimbólumot vagy humoreszközt, humorforrást. Előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a humor eszközeinek csoportosítása nem minden esetben könnyű feladat, mert egy-egy szövegben vagy képen többféle technikát is alkalmazhattak az alkotók.

PÉNZÜGYI, GAZDASÁGI VÁLSÁGOK: BANKOK ÉS BÖRZEKRACHOK

Ha összehasonlítjuk az 1869-ből, 1873-ból és 1882-ből rendelkezésünkre álló képeket és szövegeket, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a legváltozatosabb humoreszközökkel 1873-ban találkozhatunk, míg a legkevésbé sokszínű technikákat 1882-ben alkalmazták. Ez összhangban áll a fentebbi megállapításunkkal, hogy 1882-ben találtuk a legkevésbé vizuális vagy textuális említést a krachra vonatkozóan a magyar lapokban. 1873-ban a tőzsdei összeomlason kívül igen sok írás témája az önálló magyar bank körül ismét kialakult vita.⁸

Ha a humoreszközöket részletesen vizsgáljuk, láthatjuk, hogy a két későbbi évfolyamban olvashatunk a *szójáték* mindkét típusába tartozó példát. 1873-ban mind *Az Üstökös*, mind pedig a *Borsszem Jankó* szerzői a hasonló alakú és hangzású *Bánk bán* és a *Bank-Bahn* ('bank' és 'vasút') szavakkal alkottak humoros szövegeket.⁹ Utóbbi német nyelvű szóösszetétel nem csupán a magyar bankkal kapcsolatos osztrák-német–magyar nézeteltérésekre utal, tudniillik az önálló magyar bank Bécsbe távozik – képletesen szólva – vasúton, hanem a vasúti koncessiókkal kapcsolatos vitákra is. Ugyan más szövegösszefüggésben, de a „Bank”

⁸ 1873-ban a parlament elé került a Magyar Leszámítoló és Kereskedelmi Bank alapításáról szóló törvényjavaslat, azonban bankalapításra nem került sor, annak ellenére, hogy ugyanebben az évben szentesítették a törvényt. Az ellenzéki képviselők egy önálló magyar jegybank alapításáról szóló javaslatot is igyekeztek vitára bocsájtani, de ekkor az Osztrák Nemzeti Bank – Magyarország számára életmentő – segítségével ezt okafogyottá tette (Kövér 1986: 68–71).

⁹ *Borsszem Jankó* 1873. jan. 19. 2; *Az Üstökös* 1873. ápr. 12. 169; *Az Üstökös* 1873. jún. 14. 278–279.

főnév a bécsi élclapban is felbukkant szójáték formájában a „Bank” szó kétértelműségét (németül: 'bank', 'pad') kihasználva egy rajzon, melyen Julian Dunajewski pénzügyminiszter látható, aki a krach előtt egy padon s a párnán kívül egy pénzeszsákon fekszik, majd a krach után a földön.¹⁰ A *Ludas Matyi*ban is egy idegen nyelvű és egy magyar szó hasonló alakja kínál lehetőséget a nevetetésre a következő párbeszédben:

„Mihály gazda: ...magyarázza meg nekem, mi az az *eskompt*-bank?

Iczig szomszéd: A bizony [...] egy olyan *komp*, melyen az önálló magyar bank fog átkelni.

Mihály: Hol?

Iczig: Hát a Lajthán...”¹¹

Folyókhöz kapcsolódnak azok a szójátékok is, melyek az „ár” főnév gazdasághoz köthető jelentéstartalmának bevonásával keletkeztek. Az „árfolyam” és az „árvíz” szavak hasonlóságára épített a tavaszi áradás időszakában a *Borsszem Jankó* írása 1882-ből:

„Még sincs vége. A krach következtében a Tisza »árfolyama« is annyira leszállt, hogy még mindig al parin (a szempontou) alól áll. A helyzet kétségbeesítő. Ha isten nem könyörül, úgy az idei »osztalék« (egy kis árviz) elmarad.”¹²

Hasonló összekapcsolás folytán lesz humoros Börzeviczy¹³ egyik élce is: „Furcsa, hogy mennél alacsonyabb az árfolyam, annál könnyebben fulad bele az ember.”¹⁴ De Börzeviczy azonos alakú szavakkal is alkotott humoros mondást: „Erősen megérezzük a párisi börze-nyavalyát. Ugy látszik, az importált külföldi *tőkéék* nem voltak filloxeramentesek.”¹⁵ A börze mint betegség és a szőlőtermesztés összekapcsolását a *tőke* szavakkal 1882-ben az tette relevánssá, hogy ekkor már pusztított az országban a filoxéra.¹⁶ A „fedezet” szóval való játékot alkotó mondathoz már illusztrációt is láthatunk: a képen a börtönbe vonuló Eugène Bontoux párizsi bankárt láthatjuk, aki 1882-ben minden vagyonát elveszítette. A képaláírás a következő: „Semmi baj! Hiszen Bontoux urnak *fedezettel* szolgál-

¹⁰ *Figaro* 1882. febr. 11. 24. Julian von Dunajewski (1822–1907): lengyel származású osztrák-német politikus, pénzügyminiszter (1880–1891) (*Österreichisches Biographisches Lexikon* 1956: 204–205).

¹¹ *Ludas Matyi* 1873. ápr. 27. 136. Eskompt bank: leszámítoló bank.

¹² *Borsszem Jankó* 1882. márc. 5. 6.

¹³ Börzeviczy a *Borsszem Jankó* állandó zsidó figurája.

¹⁴ *Borsszem Jankó* 1882. febr. 12. 4.

¹⁵ *Borsszem Jankó* 1882. febr. 12. 4.

¹⁶ Levéltetű, melyet Észak-Amerikából hoztak be szőlőtőkéken Európába az 1860-as években, először Franciaországban fedezték fel, innen indult gyors hódító útjára. Pusztítása Magyarországon 1880 után terjedt ki nagyobb régiókra (*Pallas* 1894: 194).

nak.”¹⁷ Még egy példát találhatunk az azonos alakú szavakkal való szójátékra, mely egyben átvezet következő szempontunkhoz, a névhez mint humorforráshoz: „Azt mondják, hogy a bank alapjára *arany* kell. Tessék – ott van *Arany* János, van-e ily alapja a nemzeti banknak?”¹⁸ A *Borsszem Jankó* e kérdésén kívül a névre mint humoreszközre a további példákat olvashatjuk még: *Az Üstökös*-ben egy *Börzrinyiáner* nevű zsidó figura menekül Szigetváron a csődbe ment boltjából.¹⁹ Neve a tőzsdei spekuláns kortárs megnevezéséből, a „börziáner”-ből született, s mutatja a zsidók névmagyarosításának egyik sajátosságát is, nevezetesen hogy az izraeliták sok esetben vettek fel régi nemesi tradíciókkal rendelkező történelmi magyar neveket.²⁰ A német eredetű „Krach” (‘csőd’, ‘reccsenés, roppanás’) szó csak 1882-ben szerepelt név vagy névelemként: *Krach*, *Krachmandl* (‘keserű mandula’).²¹ E témában az élclapi nevek kevésbé a nevetetés, inkább az identifikálás eszközei, a szereplők izraelita származását mutatják meg.²²

A válsághoz kapcsolódóan 1882-ben és 1873-ban is találhatunk *szólást* átalakított és megrajzolt formában: az egyik karikatúrán Rothschild báró iszik – amint azt a kép címe is tudatja – „A medve bőrére”.²³ A gúnyrajzon Rothschild egyik bórkereskedésében számolja a pénzét, a medve Magyarországot személyesíti meg, akit a pénzügyminiszter, Kerkápoly Károly vezetett be az üzletbe, utalva a Rothschild család Magyarországnak adott hiteleire. Egy későbbi torzrajz ismét a párizsi bankár bukását ábrázolja, ez a „Bika a porcellános boltban” címet viseli. A bika a „Krachot” testesíti meg, amely komoly károkat okozott a porcelánboltban. Rothschild a farkánál fogva próbálja féken tartani az állatot, míg Tisza Kálmán és Eduard Taffee, magyar és osztrák miniszterelnökök szemből igyekeznek az állatot megfogni, de Bontoux már nem menthető, ő a földön fekszik a bika lábai alatt.²⁴

A válságokat megjelenítő *hasonlítások* sajátossága, hogy a többségük karikatúrákkal is illusztrált. Már a szöviccek között is találhattunk humoros alkotást a „tőke” szó két jelentését felvillantva, de a hasonlítások között is felbukkant ezzel egy humoros kép, mely „A bank-kérdéshez” kíván hozzászólni: „Miután jász atyánkfiai deszkaszálon állítják ki a váltót, nem lehetetlen, hogy *ilyen tőkével* fogják megalapítani a magyar nemzeti bankot.”²⁵ Ugyancsak 1873-ban csatában

¹⁷ *Borsszem Jankó* 1882. febr. 19. 4.

¹⁸ *Borsszem Jankó* 1873. júl. 20. 8.

¹⁹ *Az Üstökös* 1873. júl. 12. 325.

²⁰ Bővebben lásd: Farkas – Maitz 2009; Farkas 2003. A régi nemesi családnevek felvételét ellenszenvvel figyelték a kortársak, a 19. század végén megjelent javaslat szerint pedig kerülni kell a névmagyarosítás ezen módját (Telkes 1898).

²¹ *Borsszem Jankó* 1882. febr. 19. 10; *Bolond Istók* 1882. szept. 3. 8.

²² Az élclapi névadásról lásd: Tamás 2011, 2012.

²³ *Borsszem Jankó* 1873. szept. 28. 1. Anselm Salomon Rothschild (1803–1874): a Rothschildok bécsi bankházának tulajdonosa (*Pallas* 1897: 699). Kerkápoly Károly (1824–1891): Deák-párti politikus, országgyűlési képviselő, pénzügyminiszter 1870 és 1873 között (*Pallas* 1895: 446–448).

²⁴ *Borsszem Jankó* 1882. jan. 29. 1.

²⁵ *Borsszem Jankó* 1873. febr. 23. 8.

megsebesült katonákhoz hasonlítja a *Borsszem Jankó* rajzolója a börzén pénzüket veszített embereket, akik különböző sérüléseket szenvedtek (báró Anselm Salomon Rothschild, báró Jakon [sic!] Abeles, báró Philipp Schey).²⁶ Ez utóbbi ugyan dühös, de teste nem sérült meg olyan mértékben, mint a többieké, nem veszített annyit, mint ők. Rothschildhoz kapcsolódik „Az új kölcsön” című rajz is, melyen a magyar figura esőért könyörög, s a felhőben Rothschild arca pillantható meg, majd a kép másik felén a pénz esőként aláhullik az aszálytól szenvedő országra, de a magyar alak az eredményt mégis így foglalja össze: „Aztál uram esőt, de nincs köszönet benne.”²⁷ Hétköznapi dologhoz, eseményhez hasonlít az a torzrajz is, mely a börzei történéseket egy jól megkoreografált színházi jelenet-höz teszi hasonlónak.²⁸ A *Pester Lloyd* címlapján megtalálható naptárat alapul véve heti naptárként jelent meg a *Borsszem Jankó*-ban a következő szöveg, bemutatva azt is, hogy a hírek között az adott héten a legtöbbet a börzei bukásokról lehetett olvasni:

„Vasárnap Bukom.
Hétfő Bukol.
Kedd Bukik.
Szerda Bukunk.
Csütörtök Buktok.
Péntek Buknak.
Szombat (Szünet.)
Vasárnap (Da Capo.)”²⁹

A szombati szünnap a börzei eseményeket a zsidókhoz kötheti, mint ahogy a képi megjelenítés is. A bukások ábrázolásának jellemző változatai a különböző folyamatábrák, melyek a bukást vagy a bukottat hasonlítják, s a rajzokon izraeliták kerültek megjelenítésre. Vagyonát veszített részvényesről láthatunk a *Borsszem Jankó*-ban egy képsort, mely szerint Finkelstein, a részvényes arca és hangulata aszerint változik, hogy hogy állnak részvényei. Amikor nyereséget könyvelhet el, dicséri a feleségét, amikor veszteséget, nemcsak dühös, de szitkozódik is, a történet végén mégis Joly kutyája miatt – aki a rossz hírek ellenére is örül és a farkát csóválja – akar mérgében öngyilkos lenni.³⁰ Folyamatábrákat a börziánerek hangulatváltozásáról a későbbi évfolyamokban is találunk: 1873-ban egy kalapot nyomott egy egyre több pénzt veszítő úr egyre jobban össze, szemléltetve, hogy

²⁶ *Borsszem Jankó* 1873. máj. 18. 7. Philipp Schey (1815–1881): ausztriai születésű nagykereskedő, bankár, mecénás, a Monarchia területén mind Bécsben, mind pedig Budapesten igen tevékenyen részt vett a gazdasági életben (*Österreichisches Biographisches Lexikon* 1991: 101).

²⁷ *Borsszem Jankó* 1873. nov. 23. 1. 1873-ban az államháztartás a csőd közelében volt, Kerkápoly a kölcsönről szóló törvényjavaslatot, ami nagy felháborodást okozott, november 15-én terjesztette elő (Kövér 1986: 104).

²⁸ *Az Űstökös* 1869. dec. 11. 407.

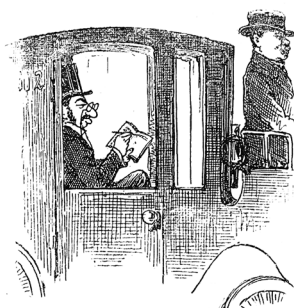
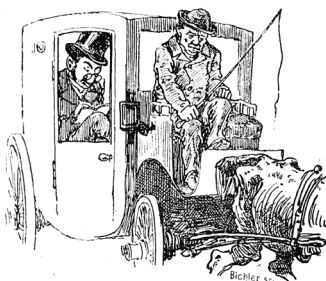
²⁹ *Borsszem Jankó* 1869. nov. 7. 449.

³⁰ *Borsszem Jankó* 1869. nov. 7. 446–448.

hogyan esik vissza a „Maklerbank” árfolyama.³¹ A Franko–Magyar Bank értékpapírjainak árfolyamesését és a spekuláns viselkedését vázolja a *Borsszem Jankó* „Börziánus pályafutása” című képsora (2. kép), melyen először még – a magas árfolyam és a nyereség mellett – kényelmes kocsiban, majd fiákerben utazik, végül gyalog közlekedik a spekuláns.³² 1882-ben pedig, amikor már nagyon leestek az árak, Dolfi Krachmandl cvikkerje csúszott le teljesen az orráról.³³ Hasonló, egy élettörténetet leíró képsor a *Figaró*ban is napvilágot látott, eszerint a pályafutását házalóként kezdő zsidó életét ugyanúgy, szegény házalóként fejezi be börzei bukását követően.³⁴ A szereplő neve árulkodik bukásának okáról: „Schwindeles”-nek hívják, akinek családnevét a német „schwindeln” (‘hazudni’, ‘csalni’) igéből képezte a szerző.

2. kép

Börziánus pályafutása.

1. Franco-magyar: 200. *Équipage.*2. Franco-magyar: 160. *Fiáker.*3. Franco-magyar: 100. *Komfortábi.*4. Franco-magyar: 70. *Galoppin.*

(Ezt megfordítva is lehet olvasni.)

Forrás: *Borsszem Jankó* 1873. márc. 2. 10.

³¹ *Borsszem Jankó* 1873. jún. 22. 3. Makler (német): alkusz.

³² *Borsszem Jankó* 1873. márc. 2. 10.

³³ *Borsszem Jankó* 1882. febr. 5. 3.

³⁴ *Figaro* 1873. máj. 17. 88.

Miután a magyar és az osztrák lapok figuráit részletesen megvizsgáltuk, megállapíthatjuk, hogy a *Figaró*ban kevésbé sokszínűek a humoreszközök a témában. Tematikailag a budapesti és a bécsi újságokban is a bécsi világkiállítással kapcsolódik össze a krach 1873-ban, s a *Figaró*ban is elsősorban a zsidókhöz kötődik, sőt a zsidó állandó figurák azok, akik a témáról beszélgetnek a szövegekben. A *Figaró*ban is alapvetően a részvények árainak eséséről olvashatunk, de megjelenik két olyan tartalmi aspektus, amely a pesti lapokban nem. Az egyik írás a következő krachra figyelmeztet, várhatóan tart egy újabb tőzsdei összeomlást,³⁵ már csak azért is, mert – egy másik, ehhez tematikailag hasonló szöveg szerint – a családok örökké fognak tartani, folytatódnak a krach után is. Egy másik beszéd azonban a börze pozitív hozadékaira hívja fel a figyelmet, ironikusan felsorolva, mit köszönhet Bécs városa a börzei bevételeknek: a Ringstraßét, ahol a milliomosok szállásra leltek, a művészet támogatását, különösképpen, ha a darabokban csinos lányok is láthatók, s a börziánerek az irodalom mecénásai is, mindenekelőtt a „Tagespresséé”.³⁶ Az élclap egyik állandó szereplője, egy bécsi polgár, Dr. Sixtus Plützerl pedig azon sajnálkozik, hogy nem tudta előre megjósolni a krachot, mert akkor már neki is lehetne bárói címe, nem csak a zsidóknak.³⁷

A figurákat követően vegyük számba az e témában publikált trópusokat tartalmazó írásokat. A válságokhoz kapcsolódóan a *paródiák* több műfajt is reprezentálnak. A rövidebbek közé tartoznak az élclapi álhírek, például kitalált cégek bukásáról,³⁸ vagy egy meteorológiai tudósítás arról, hogy „Hó, eső, börzepapír, kereskedőház folyton esik. Dunavíz-állás: pári alatt”,³⁹ illetve egy orvosi jelentés a „pénzszorultságról”.⁴⁰ Megpillanthatjuk még a napilapokban fellelhető formátumnak megfelelően *Az Üstökös* tőzsdei híreit – nem létező értékpapírokkal és részvényekkel, mint például a „Nasivasibasibozukbankrészvények”, melyek „Pári felett s még folyvást emelkedőben” vannak.⁴¹ A *Figaró*ban pedig álhíreket olvashatunk a krach miatt sürgősen eladó villáról vagy Izrael éhező fiairól.⁴² 1869-ben csupán egy hosszabb paródiával találkozhatunk, *A pénzemberek* című illusztrált „hőskölteményel”.⁴³ A képsor szerint Fortuna istenasszony eleinte még kegyes a tőzsdén spekulálókhoz, akiknek arcvonásait és nevét – latinositott formában – egy-egy pénzermén tüntette fel a rajzoló, majd elveszítik jóindulatát, s az érmék mindenfelé elgurulnak, végül „gyázmarschot fújnak” nekik, mert „beütött a krach”. Ezen a karikatúrán a pénzermék lehorgasztott fejjel vonulnak a halottaskocsi után, melyet a hátán „Crisis” feliratot viselő ember húz. „Pénzország hercege”,

³⁵ *Figaro* 1873. máj. 24. 95.

³⁶ *Figaro* 1873. máj. 31. 99. *Tages-Presse*: bécsi politikai napilap, mely 1869-től 1878-ig jelent meg, a *Neue Freie Presse*t „imitálta” (Höbelt 2006: 1608).

³⁷ *Figaro* 1873. máj. 17. 85.

³⁸ *Borsszem Jankó* 1869. nov. 7. 444.

³⁹ *Az Üstökös* 1869. dec. 4. 399.

⁴⁰ *Az Üstökös* 1869. okt. 2. 319.

⁴¹ *Az Üstökös* 1869. dec. 4. 399.

⁴² *Figaro* 1873. máj. 17. 91.

⁴³ *Az Üstökös* 1869. nov. 27. 381–383.

akinek tartós viszonya volt Fortunával, a kép szerint „I. I. Cohenus”, azaz Kohen Ignác Izidor, őt követi „Warus Mannus”, azaz Wahrmann Mór, valamint „Wodianerus”, azaz Moritz Wodianer. 1873-ban azonban inkább a hosszabb szövegeket preferálták a szerzők, s igen jól sikerült paródiákat is olvashatunk, melyek közül talán érdemes hosszabban idézni. Az egyik egy „pénzügyefogyott értekezés” „A pesti börzéről”, mely áltudományos stílusban összefoglalja – a börzét felhasználva – a korszak zsidókról élő sztereotípiáit, számos szójáték alkalmazásával:

„A pesti börze fekszik a 77,7777 fok(hagymá)nyi északi hausseság és 99,999 fok nyugati baisseség alatt. [...] A Flórának nagykedvelője a Fauna, mely fauni vágyakkal legelészik rajta. Van ott majom, vipera, fiahordó, fiakerlő, [...] ludzsiráf és disznózsiráf, holnapi túzok és mai veréb stb. stb. Mindezen állatok úgynevezett baissetiák,⁴⁴ azaz fenevadak, melyek egymást falják föl. [...] A legáltalánosabb keresztnév: Ferencz, melyet itt Differencznek ejtenek. A Kohnferenczek akkor röffenek össze, mikor a Differenczek ájuldoznak. Azonban hallomás szerint Salamonok, Dávidok és Jakabok is fordulnak elő.”⁴⁵

Két hasonló ihletésű paródiát olvashatunk még a *Borsszem Jankó* hasábjain: az egyik a bécsi tőzsde összeomlásáról mint egy csatáról tudósít, kronologikusan, harctéri tudósításként,⁴⁶ a másik a pesti börzekrachot írja le mint forradalmat.⁴⁷ E szöveg is időrendben veszi számba az eseményeket, utal a francia forradalmi naptárra és a francia forradalom eseményeire. A tőzsdekrachra mint hirtelen átalakulásra, addig ismeretlen megrázkódtatásra világít rá az is, hogy a szerző a francia forradalom analógiájához folyamodott. Az idézett szövegben humor eszközként a nevek kaptak még nagy szerepet:

„Okt. 25. – I. Kerka-poly király a stempliszabadságot megszünteti; nagy forrongás; a klubok dühöngnek.

Okt. 26. – Berger Salamon megalakítja a hegypártot („la montagne”⁴⁸).

Okt. 27. – Diamantenstein Jakab a jakobinusok pártját alakítja meg, melyhez 714 Jakab csatlakozik. [...]

⁴⁴ A baissier olyan tőzsdei spekuláns, aki az árfolyamok esésére számít, vagyis az hausse-spekuláció ellentétére játszik (Weber 1939: 259, 334). Érdemes ráirányítanunk arra a figyelmet, hogy a korszakban a spekuláció még nem hordozott magában pejoratív jelentést, amit még az évtizedekkel későbbi definíció is tanúsít, mely szerint a spekuláció „az a szellemi teljesítmény, amely a múlt tapasztalatából és a jelen megfigyeléséből következtetést von le a jövőre vonatkozóan” (Weber 1939: 270). A szövegben a zsidó étkezési szokásokra is számos utalást találhatunk (hagyma, fokhagyma, disznó), mint ahogy a korszakban jellemző család- és utónevekre is.

⁴⁵ *Borsszem Jankó* 1873. jún. 1. 8.

⁴⁶ *Borsszem Jankó* 1873. máj. 18. 4.

⁴⁷ *Borsszem Jankó* 1873. nov. 9. 2.

⁴⁸ Montagne (fr.): hegy; Berg (német): hegy, így Berger Salamon neve is a francia forradalomhoz kapcsolódó asszociációt erősíti meg.

Okt. 31. – Az óbudai halárusnók a börzét ostromolják s I. Kerkapolus királyt a „Temple” (zsidótemplom) fogságába zárják.

Okt. 32. – A trikolor az ország zászlajává deklaráltatik; szinei: vörös, veres és piros.

Okt. 33. – A lipótvárosi gyógyszerár ajtaján „pastilles de Bilin”⁴⁹ lévén hirdetve, ez Bastille gyanánt leromboltatik. [...]

Okt. 36 – A megbukott börziánerek, kik utolsó nadrágjukat is elvesztették, sansculotte-oknak deklarálják magukat és Robespierre (Rothberger⁵⁰) ügynököt elnökké kiáltják ki.

Okt. 37. – A kir. börzekommisszáriust meg akarják kövezni, de minthogy a környéken nincs már egy kőkoczká sem, megszfaltozzák.

Okt. 38. – I. Kerkapolus király fejét veszti.

Okt. 39. – Republica! ... A háttérben feltűnik I. Napóleon [...] alakja.

Okt. 40. – Ma van 18. Brumaire.”⁵¹

Két paródiával találkozhatunk a *Figaro* hasábjain, melyek közül mindkettő a magyar bank alapítási tervén gúnyolódott. Az egyik szöveg egy a parlamentben elhangzott beszédet ír le, a másik pedig egy „tragikomédia”. Mindkét alkotásra jellemző, hogy a kortárs sztereotípiákat sorakoztatja fel a magyarokról, amikor például Kerkápolyt a „vadon fia” jelzővel illeti,⁵² illetve Tisza Kálmán jelenti ki a beszédében, hogy „Ausztriát Magyarország gyarmatává fogjuk tenni”.⁵³ E vicclapban is említésre kerül a „börzei harc”, de nem csatatéri tudósítás formájában, hanem némileg ironikus összehasonlításként, amiből kiderül, hogy a munkások és a börzei spekulánsok között az a legnagyobb különbség, hogy a spekulánsok harcaikat „az emberiség legnemesebb eszméjéért”, a magántulajdonért vívják.⁵⁴

A szerzők 1873-ban *travesztiákkal* is megörvendeztették a válságok kapcsán magyar olvasóikat. Két alkotó a miatyánkot választotta, egy pedig Kölcsey Ferenc *Huszt* című epigrammájának utolsó mondatát alakította át a következőképp: „Hast alkoss, gyarapíts, s a haza krachra derül!”⁵⁵ Az *Üstökös* szövege szerint ez lehetne a tőzsde dísztermének falára kerülő jelmondat, utalva a krach kialakulásának okára, az emelkedő árfolyamokra való spekulációra (hausse) és a Gründerzeit ala-

⁴⁹ Bilini pasztillák: cukorkák emésztési zavarokra, melyek gyógyszerházakban voltak kaphatók, s a bilini (ma: Ukrajna) ásványvíz hatóanyagait tartalmazták (*Pallas* 1893: 290).

⁵⁰ Rothberger Jakab (1825–1899) szabó, divatáruüzlet tulajdonosa. Albertirsán született, Párizsban tanult, üzleti sikereit a fővárosban érte el. Erről Klösz György fényképe is tanúskodik, mely a Váci utca sarkán álló előkelő ruhaboltjáról készült (<http://www.giegl.hu/galeria.php?msg> – utolsó letöltés: 2013. július 14.).

⁵¹ Az élclapi kronológia október 40-éje megfelel november 9-nek, amikor Napóleon elkövette államcsínyét 1799-ben. A szöveg már Kerkápoly Károly „bukását” jósolta, aki csak egy jó hónappal később, 1873. december 19-én mondott le a pénzügyminiszteri tárcáról.

⁵² „Der Sohn der Wildniß.” *Figaro* 1873. márc. 29. 58.

⁵³ „Oestereich gemocht wird zu Kolonie von Ungarn.” Helyesen gemacht lenne, de ha magyar szereplőt „beszéltetett” egy bécsi vicclap, akkor előszeretettel használta az „o” betűt (*Figaro* 1873. márc. 29. 59).

⁵⁴ „um die edelste Idee der Menschheit”. *Figaro* 1873. máj. 24. 94.

⁵⁵ Kiemelés – T. Á. *Az Üstökös* 1873. szept. 27. 458.

pítási lázának következményeire is. Az imák közül mindkettő Kerkápoly Károlyhoz szól, egymást követő hetekben jelent meg először *Az Üstökös*ben, majd a *Ludas Matyi*ban. Amiért fohászzkodnak, az is azonos: az önálló magyar bank. A korábban publikált Pater noster így hangzik: „Kerkápoly! ki vagy pénzügyministere a magyar korona országainak, szenteltesék minden elkövetendő hazafias tetteredért a te neved, jöjjön el – a te escompte bankodon kívül – jegybank-országod is.”⁵⁶

A szövegelemzéseket követően még egy tartalmi elemeket használó humorforrást kell megemlítenünk, a *szembeállítást*, mely egy karikatúrákon alkalmazott humoreszköz. Ilyen képek a Bukás előtt – bukás után vagy a Krízis előtt – krízis után címűek. Bukás előtt a részvényárak magasak, a képen látható üzletember boldog, mint ahogy krízis előtt is egy nevető figurát láthatunk, majd bukás után eladhatatlanná válnak a részvények, s a krízist követően már egy síró alak jelenik meg.⁵⁷ A „Krach” főnév másik jelentését, a recsegés-ropogást használja ki az a két rajzból álló szembeállítás, melynek címe „Vindobona és a nagyvilág”, s az elsőt a Bécszet megszemélyesítő fiatal hölgy egy épület tetején ül, figyelve, amint a világhiállításra a szélrózsa minden irányából érkeznek vendégek, majd a második képen összedől az épület teteje, Vindobona kisasszony sikítva leesik, mert a vendégeken kívül megérkezett a krach is.⁵⁸

A fentebbiekben már említettünk egy-egy *szimbólumot* és motívumot, az alábbiakban ezeket vesszük részletesebben szemügyre. Szövegszerűen és képen is felbukkant egy a krachhoz kapcsolódó motívum, mégpedig az öngyilkosság vágya, lehetősége. David Nobelstein áll a *Borsszem Jankó* képen egy széken, s nézeget egy elszakadt madzagdarabot, azon morfondírozva, hogy ha nem lenne rossz a kötél, felakasztaná magát. Egy későbbi számban pedig egy búcsúlevelet olvashatunk egy olyan személytől, aki adósságait a krach következtében már nem tudja törleszteni.⁵⁹ 1882-ben *Az Üstökös*ben a Bontoux Bank nevű épület dőlt össze a tőzsde összeomlását követően, egy halott figurát láthatunk az épületben, egy másik pedig elsüti fegyverét a halántékánál.⁶⁰ A krach kapcsán a halál motívuma más kontextusban is felmerült. A *Figaró*ban egy ortodox zsidó – nem a tipikus élclapi bankárfigura – kéri a halált, aki épp a munkáját végezné, hogy ne legyen krach.⁶¹ A *Ludas Matyi* szerzője viszont Bécsnek a koporsókészítést javasolja, s azt, hogy „benne börtét, börtziánert/ Vigyen a temetőbe!”⁶² A lap

⁵⁶ *Az Üstökös* 1873. ápr. 19. 186; *Ludas Matyi* 1873. ápr. 27. 131.

⁵⁷ *Az Üstökös* 1873. jún. 14. 282; *Az Üstökös* 1873. dec. 20. 607.

⁵⁸ *Borsszem Jankó* 1873. jún. 8. 6–7. Ugyancsak ezt a jelentést használja ki *Az Üstökös* rajzolója, aki azt a kérdést veti fel: „Mivel végződött a bécsi közkiállítás”. A képaláírás és a válasz pedig az, hogy „Krach-hal”. A karikatúrán nem láthatunk mást, csak egy összedőlt épületet (*Az Üstökös* 1873. nov. 1. 523). A *Ludas Matyi* szerzője a következőképp foglalja ugyanezt versbe: „Ropp, ropp! Mi ez? Hát összeroskadtl/ A bécsi tőzsde födele./ Feketelelkű tőzsdebárók/ Potyognak a pokolba le” (*Ludas Matyi* 1873. jún. 1. 175). A világhiállítás és a krach kapcsolatáról lásd még például: *Figaro* 1873. máj. 24. 95.

⁵⁹ *Borsszem Jankó* 1873. jún. 22. 1; *Borsszem Jankó* 1873. júl. 13. 4.

⁶⁰ *Az Üstökös* 1882. febr. 12. 7.

⁶¹ *Figaro* 1873. ápr. 26. 76.

⁶² *Ludas Matyi* 1873. máj. 25. 162.

Zebulon a Krachról.

— Migizs csak dicsiretes vallas tolerantia, hogy most mar megtestalt zsidocskákat izs —
kih arangozak!

Forrás: *Az Ústökös* 1873. máj. 31. 257.

egyik későbbi számában egy zsidó figura megállapítja, hogy a „bécsi thűzsde gyászbo van borólva”,⁶³ *Az Ústökös* képen pedig halott izraelitákat visznek ki hordágyon zsidók – végeláthatatlan hosszú sorban – a bécsi börze épületéből. A halottakat elfedő takarón az „Akcia”, azaz ’részvény’ felirat olvasható (3. kép).⁶⁴ A koporsó motívuma tér vissza 1882-ben is, amikor a „Börzei gyász” című karikatúrán zsidó alakok állják körül a koporsókat, jajveszékelnek, a koporsókon az elveszített pénzüsszegek szerepelnek (4. kép).⁶⁵ A képen még egy „baisse” feliratú fekete zászló látható, illetve egy a koporsók fölé magasodó szobor, mely az aranyborjút ábrázolja, amit éppen meglövegol a „Krach” nevű, némileg ördögre hasonlító lény, miközben egy zsákból – talán – hamut szór a zsidókra. Az aranyborjú szobra, melyet a zsidók Istennek kijáró tisztelettel imádtak egy bibliai történet szerint, itt is a pénzimádatot jeleníti meg, és a zsidókhoz kapcsolt negatív asszociációkat domboríthatja ki. Továbbá – visszautalva a rajz címére – a zsidók tőzsdéhez való szoros kapcsolatán is gúnyolódik az alkotó. A *Figaró*ban is láthatunk ördögre emlékeztető alakot azon a képen, amely a krach ismételt beköszöntét jelezte, melyen a nagyobb, ördögyszerű figura, az „idős Krach” figyeli a fiatalabbat, aki gombostűket üt bele kalapáccsal pici bábukba, s a következőket jegyzi

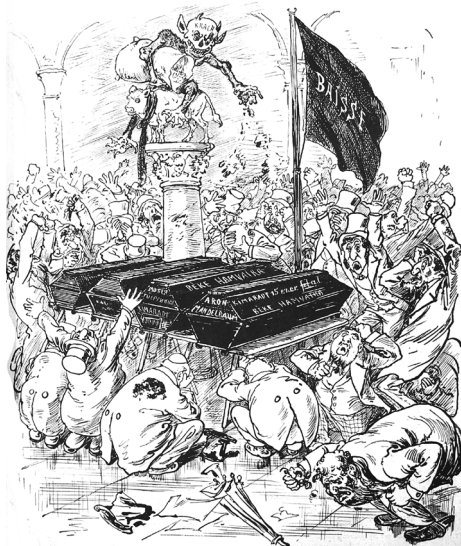
⁶³ *Ludas Matyi* 1873. jún. 8. 179.

⁶⁴ *Az Ústökös* 1873. máj. 31. 257. Tallérossy Zebulon, *Az Ústökös* állandó figurája gyakran szólal meg szlovákul vagy palóc nyelvjárásban.

⁶⁵ *Borsszem Jankó* 1882. jan. 29. 3.

4. kép

Börzei gyász

Forrás: *Borsszem Jankó* 1882. jan. 29. 3.

5. kép

A Krach ábrázolása a Figaróban

Forrás: *Figaro* 1873. máj. 17. 92.

meg: „Nézd csak, nézd, a fiam sem csinálja rosszul a dolgát.”⁶⁶ Az ördög a *Figaró*-ban a korábbi évfolyamokban is a krachot személyesítette meg (5. kép),⁶⁷ míg egy sárkányra emlékeztető állat – néha szárnyak nélkül – a gazdasági és pénzügyi válságokat, melyek politikai eseményekhez is kötődtek (például: deficit, osztrák-magyar vitás kérdések).

Az ördöghöz kapcsolódva egy másik bibliai történetet dolgozott fel Az új bábeli torony című karikatúra (6. kép), ahol a nyelvek zűrzavara helyett a szemlélő a börzei zűrzavarral szembesül, mégis a torony tetején győztesen a többiek fölé emelkedett Rothschild és Abeles.⁶⁸ Az eseményeket a szerkesztő így kommentálta, Abeles báró spekulációit egyenesen ördöginek titulálva: „Valóban egészen az égig emelték s isten nem is zavarta össze nyelvüket, csak az eszüket. Valamennyien

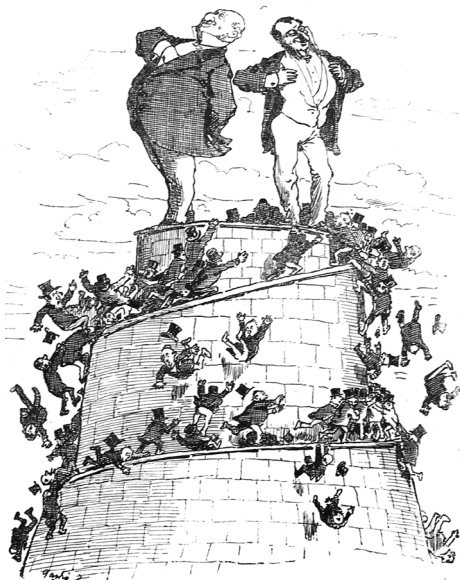
⁶⁶ *Figaro* 1882. jan. 28. 13. „Der alte Krach: Schau, schau, mein Junge macht seine Sache auch nicht schlecht.”

⁶⁷ *Figaro* 1873. máj. 17. 92. A rajzon a „Krach” zsidó vonásokkal rendelkező figurákat gyűjt össze egy üstbe. „Ich nehme! Der »Krach«.” (Én elviszem! A „Krach”). Lásd még például: *Figaro* 1873. febr. 15. 32.

⁶⁸ A tőzsdekrach – mint ahogy már több élclapi alkotás is utalt rá – nem mindenkinek okozott egyforma mértékű veszteséget, így például Magyarországon Wahrmann Mór is olyan, aki baisse-re játszott (Kövér 1986: 55). „A krach után” pedig Abeles – a tipikusnak vélt ravasz zsidó mosollyal az arcán – örül, vagy a többiek bukásának, vagy a saját nyereségének. *Borsszem Jankó* 1873. jún. 1. 6.

6. kép

ÚJ BÁBELI TORONY.

Forrás: *Borsszem Jankó* 1882. jún. 1. 6.

a Laocohen és az ő fiai című karikatúrát, mely az ókori szobor elég pontos utánzata, a gyilkos kígyókon a „Krach”, az „Ungarischer Lloyd”, és a „Gutenberg” feliratok olvashatók, az alakok mellett „Vállalat” nevű akták és egy pénzérme, a „Franko–Magyar Bank” látható.⁷¹ A két fiú, akiket a legenda szerint apjuk, itt Kohen Ignác Izidor, a Franko–Magyar Bank vezérigazgatója igyekezett megmenteni a kígyóktól, „Rothfeld” és „Waldstein”.⁷² Ókori témát érint az önálló magyar bank ügyében a thermopülai csata említése, ahol – mint tudjuk – a görögök, élükön a spártai Leónidasszal, elveszítették a csatát, nevük mégis dicsően cseng, rámutatva arra, hogy a bécsi kormányral és az üzleti körökkel legalább

a legtetejébe akartak – de ottan csak kettőnek van helye. Az egyik a bárón Rothschild, a másik bárón Abeles – akárom mondani Mephistofeles.”⁶⁹

A megrázkódtatások mértékét, emlékezetességét mutatja az a zsidó valláshoz köthető kép, mely tíz évvel később, 1883-ban látott napvilágot a *Borsszem Jankó*-ban. Az Izrael síralmai című karikatúrán zsidó figurákat láthatunk, többek között Wahrmann Mórt, akik a börze épületének falánál jajveszékelnek. Ők nem a jeruzsálemi templom lerombolása miatti gyászukat fejezik ki e falnál, hanem a tíz évvel azelőtti veszteségeik miatt. A Sírátófal a zsidó vallásgyakorlók legszentebb helyeinek egyike, a rajz pedig azt sugallja, hogy a tőzsde egy másik, hasonlóan szent helye lenne a zsidóknak.⁷⁰

Immár nem bibliai eredetű legenda, hanem ókori szobor ihlette

⁶⁹ *Borsszem Jankó* 1873. máj. 25. 7.

⁷⁰ *Borsszem Jankó* 1883. máj. 20. 3.

⁷¹ *Borsszem Jankó* 1873. jún. 8. 1.

⁷² A kép címében a név mint humoreszköz is jelentős szerepet játszik a gúnyos-humoros hatás keltésében. Gutenberg említése a Gutenberg Hírlapkiadó Társulatra utal, amely az *Ungarischer Lloyd*-ot is kiadta, s a Franko–Magyar Bank segítségével jött létre. Paul Waldstein publicista, az *Ungarischer Lloyd* vezércikkírója, akit a kortársak „magyarfalónak” tartottak. Rothfeld Sámuel (1830–1896) hírlapíró, az *Ungarischer Lloyd* szerkesztője, akitől Waldstein 1872-ben megvásárolta az *Ungarischer Lloyd*-ot (Balogh 2007: 80). A bankok és lapok összefonódásáról lásd: Balogh 2007: 71–92. A röviden bemutatott karikatúrára Balogh is kitér, Kövér György pedig közli azt: Kövér 2002: 58.

a csatát vállalni kell.⁷³ Továbbá az a javaslat, mely szerint az ókori városállamhoz, Spártához hasonlóan Magyarországon is vaspénzt kellene bevezetni, a bank pedig aranyalap helyett vasalapon működhetne, utalva az ország nehéz gazdasági helyzetére, a bankalapítás korlátaira:⁷⁴

„Olvasztassanak össze az ország összes kapuin levő csöngetyűk, továbbá a drótok egy a fazekakról, mint a villámhárítóktól, a használhatatlan patkószegek, régi vaslábasok, tepsik, vastartalmú fürdők vasa, ócska vasvillák, mihez szükség esetében a vasorrú bábának szaglószereti is járulván, ebből alakíttassék meg a magyar nemzeti bank érczalpja. A pénz szintén vas volna. Spártai érték szerint számíttatnék.”⁷⁵

Végül későbbi, immár magyar történeti vonatkozású az a gúnyrajz, melyen „Az új Dózsa György” az önálló magyar pénzért és bankért szervezett lázadást.⁷⁶ A képen Simonyi Ernő függetlenségi és Horn Ede balközép párti politikusok láthatók lovon, akik a magyar bankó mellett igyekeznek agitálni, amit a következőképpen örökített meg a kortárs krónikás:

„A nép pedig kezdé vala lázadni, és akara menni a német urak ellen, hogy elvegye tőlük a bankót, melyre neki nagy szüksége volna. Megindulni azonban senki sem mere, mert nagy volt ugyan a seregben a »mersz«, de még nagyobb a »félsz«. Ezért tanácskozának és lármázának és kiabálásának vala sok órán át, a mig nem a tarisznnyákból kifogya az eleség, a kulacsok és torkok penig kiszáradának, és másban is nagy vala már a hiányosság. Ekkor peniglen mérgeesen szétmenének; és nem történt kár sem emberben, sem lóban.”

Az idézett szöveg tekinthető paródiának is, mivel a szerző igyekezett egy krónika régies stílusát, formáját megőrizni, s ennek megfelelően elbeszélni az újabb kori „lázadást”, ami jól szemlélteti a humoreszközök elkülönítésének nehézségeit is.

⁷³ *Borsszem Jankó* 1873. júl. 20. 21.

⁷⁴ A spártai vaspénz a magyar bankókkal kapcsolatosan felbukkant a *Ludas Matyi*ban is: *Ludas Matyi* 1873. ápr. 6. 106.

⁷⁵ *Borsszem Jankó* 1873. júl. 20. 2. Egy képen a *Figaro* is a magyar bank alapításának nehézségeit tematizálta, melyen Kerkápoly és Agostino Depretis látható, akik egy zsidót és annak pénzeszsákját szorítják össze az osztrák–magyar határon állva (*Figaro* 1873. márc. 29. 56). Depretis a *Borsszem Jankó*ban is felbukkant, ez a karikatúra Kerkápolyt és Depretist ölelkezve ábrázolja (*Borsszem Jankó* 1873. máj. 25. 5).

⁷⁶ *Borsszem Jankó* 1873. aug. 31. 1–2. A képet szöveg is követi *Az új Dózsa-lázadás históriája* címmel. Az *Üstökössel* és a *Ludas Matyival* szemben a *Borsszem Jankó* azokon élcélődött inkább, akik önálló magyar bankot akartak létrehozni.

GABONAROZSDA, ÉHÍNSÉG ÉS KOLERA

A kolera először 1873. március 9-én a *Borsszem Jankó*ban, a gabonarozsda csak később, június 21-én bukkant fel *Az Üstökös*ben, egy versben megemlítve a rozsdát követően prognosztizálható éhínséget is.⁷⁷ Mindhárom téma esetében elmondhatjuk, hogy vizuális megjelenítésük nem gyakori az élcslapokban, a következő karikatúra szinte az egyetlen, amely címlapon jelent meg, s a magyar gazda elkeseredettségét ábrázolja (7. kép).⁷⁸ Ha a szövegeket is vizsgáljuk, a leggyakoribb humoreszközök egyike a hasonló alakú szavakkal való *szójáték*. A búzával kapcsolatosan kiderül a *Borsszem Jankó*ból az ausztráliai búzával szemben érzett ellenérzés, mivel az „ausztráliai” és az „ausztriai” szavak egymáshoz nagyon hasonlóak, s amint azt Mokány Berczi is kifejti, „azzal az ausztráliaival csak Ausztriához akar [a kormány] bennünket hozzászoktatni. Pedig nem veszi be a gyomrunk annak még a nevét sem”.⁷⁹ Hasonlóképpen a *Rozsda-enquête* című szövegben, mely a rozsdabizottsági ülésről készült humoros feljegyzéseket tartalmazza, az egyik felszólaló, Rodiczky Jenő rögzíti, hogy „jobb szeretem a magyar búzát a germanizáló ausztriaiainál”.⁸⁰ A kolera kapcsán *Az Üstökös* szerzői alkalmazták ezt a humoreszközt „A kolerabiztos” című írásban, mely szerint, ha van „kolerabiztos”, akkor „biztos a kolera”.⁸¹ Jókai lapjának másik rövid írása a kolera gyógy módjára irányul, kifigurázza az emberek vélt tudatlanságát ezzel kapcsolatban: „A falu jegyzője járványban sinylő patientsének [...] ajánlotta, hogy fodormenta szürlét vegyen be. Értette alatta a teát. Az atyafi [...] rászánt egy ócska szűrt, befőzte meleg vízbe, és [...] meg is itta a szürlét. És meggyógyult.”⁸²

A kolerához – igaz, a vicclapok hasábjain csak ritkán – a halál és a félelem motívuma is kapcsolódott. A *Ludas Matyi* rajzolója a kolerát kaszásként, a halál szimbólumaként ábrázolta, mellette koporsókat is megjelenítve, míg a *Borsszem Jankó*é „boszorkányként”, akit a kép alapján a farkas, a „deficit” igazán elfogyaszthatna, ami egyszerre oldaná meg az ország problémáit – felelevenítve azt a mesét, mely szerint a farkas megeszi a nagymamát.⁸³ *Az Üstökös* szövegében viszont az

⁷⁷ *Az Üstökös* 1873. jún. 21. 295. A *Borsszem Jankó*ban és a *Ludas Matyi*ban másnap, június 22-én olvashatunk a rozsdáról. Az éhínség jóval később, október 19-én kapott csak helyet a lapban, míg *Az Üstökös*ben a kolera szerepel csak augusztus 2-től, a *Ludas Matyi*ban pedig június 1-től. A rozsda a gabona megbetegedése, melyet a rozsdagomba okoz. A gomba a mag kifejlődését akadályozta meg, így óriási károkat okozott, védekezni nem tudtak ellene a kortársak. Igyekeztek ellenállóbb búzafajtákat behozni az országba, de a *Pallas* még évekkel később is e próbálkozások sikertelenségéről számolt be (*Pallas* 1894: 756–757).

⁷⁸ *Borsszem Jankó* 1873. jún. 29. 1.

⁷⁹ *Borsszem Jankó* 1873. aug. 10. 3.

⁸⁰ *Borsszem Jankó* 1873. aug. 3. 9. Rodiczky Jenő (1844–1915): gazdasági tanintézeti igazgató, közgazdaságtant, növénytermesztést és állattenyésztést tanított, e témákban publikálta írásait (*Pallas* 1897: 612).

⁸¹ *Az Üstökös* 1873. aug. 16. 389.

⁸² *Az Üstökös* 1873. szept. 6. 424.

⁸³ *Ludas Matyi* 1873. júl. 27. 237; *Borsszem Jankó* 1873. szept. 7. 1.

a régi berögződés köszön vissza, hogy a kolerát az „uraknak tulajdonítják”,⁸⁴ ami az 1831-ben tomboló magyarországi kolerajárvány emlékéét idézi. A halálhoz kapcsolódik a kolera megszemélyesítése „Kholera Morbus úr”-ként,⁸⁵ akinek az említésén kívül e témában még a *Borsszem Jankó* egyik párbeszédében találhatunk humoros beszélő *neveket*, Böjtit és Koplalt, akik Koplal jövőbeli hivatali előléptetéséről beszélgetnek, ami fél év múlva máris be fog következni, mivel Böjti éhen fog halni.⁸⁶ Az év tragikus eseményeit foglalta össze Ágai Adolf lapjában egy kitálat színmű *címe*, a *Cholera – krach – rozsda – egér és Deák Farkas*, melynek nevesített „szerzője” Deák Farkas lenne, de módosított műcímmel is találkozhatunk: *A jövő búzája s a jelen rozsdája*, melyet Jókai Mórnak tulajdonítanak az élclapi szerzők, utalva az 1872–1874 között folytatásokban megjelenő *A jövő század regényére*.⁸⁷

A kolerával kapcsolatban számos olyan szöveget találunk, amelyekben *maga a szituáció* a humor forrása, amelybe a szöveg főszereplője került. Ilyen például, amikor az orvosok nem tartják meg éves közgyűlésüket, mert félnek a járványtól,⁸⁸ vagy amikor a haldokló az orvost kocsmárosnak véli,⁸⁹ illetve amikor az álbeteg az orvossal a bolondját járhatja. Ez utóbbi történetben a „beteg” kihívatta az orvost, aki koleracseppeket akart adni neki, de a „beteg” közölte, neki nincs semmi baja, csak azért kérette, mert azt hallotta, hogy az orvos „most ingyen jár”.⁹⁰ A kocsmához és a kolera elleni küzdelemhez kapcsolható az az írás,

⁸⁴ *Az Űstökös* 1873. aug. 2. 369.

⁸⁵ *Ludas Matyi* 1873. aug. 31. 247.

⁸⁶ *Borsszem Jankó* 1873. okt. 19. 10.

⁸⁷ *Borsszem Jankó* 1873. szept. 14. 8; *Borsszem Jankó* 1873. jún. 12. 3. Deák Farkas (1832–1888): író, publicista, történész, 1870–1873 között a Nemzeti Színház igazgatásában is részt vállalt (*Pallas* 1893: 76). Az élc Deák Farkas 1873-ban született *Könnyművéség és szerelem* című színművét is említi.

⁸⁸ *Ludas Matyi* 1873. júl. 13. 222.

⁸⁹ *Borsszem Jankó* 1873. márc. 9. 10.

⁹⁰ Kolera idején valóban ingyen jártak az orvosok. Az időszak orvosi ellátásáról lásd: Kátai 1866: 30. A kolera ismertetésével, megelőzésével, tüneteivel és gyógyításával kapcsolatos, nem statisztikai jellegű szakmunkák többsége magyarul az 1866-os kolerajárvány idején vagy azt követően jelent meg (Petrik 1885), miután az első tudományos igényű leírás már ismertté vált John Snow

7. kép

A gabonaroszda megjelenéseForrás: *Borsszem Jankó* 1882. jún. 29. 1.

melynek tanulsága, hogy nem szabad kolera idején túl sok alkoholt fogyasztani. Eszerint egy ittas embert kidobtak a kocsmából, aki már csak arra ébredt fel, hogy a halotthordók elvitték s a sírba dobták.⁹¹ Ellenben alkoholfogyasztásra buzdít *Az Űstökös* egyik hirdetése, mely szerint „[v]alódi borovicska, mint óvszer a cholera ellen használható”.⁹² A járványellenes intézkedések felsorolásakor *Az Űstökös* megismételi kijelentését – némileg módosítva –, hogy sok pálinkát és bort tartsanak otthon az emberek, vizet ne igyanak, s a temetőbe ne menjenek ki.⁹³ A kolera elleni védekezésről olvashatunk a *Cholera enquete* című értekezlet *Borsszem Jankó*-beli szövegében is, mely vélhetően egy megbeszélés *paródiája*. Dr. Grósz Lajos⁹⁴ szerint a csatornák tisztántartására kell vigyázni, Dr. Bakody⁹⁵ gúnyosan a ricinusolajat javasolja a kolera ellen, mert „lehet ugyan, hogy a beteg meghal, de legalább könnyebben”, míg Dr. Kovács⁹⁶ szerint lényeges a „rendes és nyugalmas életmód”,⁹⁷ „fontos az étrend [...] a ruházat és a lakás, [...] tartózkodás szükséges a tulságos munkától”. Dr. Están a legszükségesebbnek a „nép jókedvének fentartását” tekinti.⁹⁸ Dr. Están⁹⁹ véleményét vallhatták a lapszerkesztők is, főként Ágaiék, akik igyekeztek humoros történetekben teret adni a kolerának, még oktató, ismeretterjesztő jellegű szövegeket is publikáltak, mivel a korszak fontos ismereteit összesítette a fentebb idézett értekezlet is a kolera

londoni orvos tollából (esettanulmányok 1854-ből, összegzés 1855-ből). Snow összes munkája elérhető: <http://johnsnow.matrix.msu.edu/publications.php> – utolsó letöltés: 2013. június 3. Statisztikai összesítések és tapasztalatgyűjtemények 1873–1875 folyamán is napvilágot láttak, de új lendületet a koleráról szóló publikációk tekintetében csak a kórokozó felfedezése hozott.

- ⁹¹ *Az Űstökös* 1873. szept. 27. 464. „Ne igyál sok pálinkát – járvány idején.” Kátai fentebb említett munkájában is int a mértékertő életmódra és arra, hogy mindenféle kihágástól tartózkodjanak az emberek (Kátai 1866: 32), de egy kortárs „Cholera szabályzat” még konkrétan figyelmeztet: „pálinka nagyobb élvezetéhez szokott egyének, igen számosan halnak meg ezen betegségben” (Griesinger 1866: 17). Továbbá hangsúlyozták még a kortárs szerzők a tiszta csatornák, a szűrt és fertőtlenített víz, a tiszta lakás, a meleg ruha, a mértékertes életmód, a kevés fizikai megerőltetés fontosságát (Kátai 1866: 31–32; Griesinger 1866: 17–19). E két munkát összefoglalta és – közérthetően – elérhetővé tette 1873-ban ismét például egy szegedi nyomda (szerző nélkül): *Népszerű oktatás a jelenlegi cholera-járvány tárgyában*. Szeged, 1873. A még a kórokozó felfedezése (1884) előtti gyógmódokról is olvashatunk Kátai írásában, aki az ópiumcseppeket, a borsmentateát és a kávéat javasolta (Kátai 1866: 33).
- ⁹² *Az Űstökös* 1873. aug. 23. (melléklet). Hozzá kell tennünk, ez a hirdetés csak ebben az egy számban jelent meg.
- ⁹³ *Az Űstökös* 1873. aug. 2. 362.
- ⁹⁴ Dr. Grósz (Csatáry) Lajos (1832–1907): orvos, Bem József hadseregében is szolgált, egyetemi magántanár, számos orvosi tankönyv szerzője (*Pallas* 1893: 631).
- ⁹⁵ Dr. Bakody Tivadar József (1825–1911): orvos, több budapesti kórház főorvosa a dualizmus korában, egyetemi tanár (*Pallas* 1893: 496).
- ⁹⁶ Dr. Kovács István: orvos, 1873-ban tette közzé értekezését a koleráról: *Az 1873. évi cholera-járvány Békésmegyében*. Gyula, 1873 (Petrik 1885: I. 180).
- ⁹⁷ A lelki békét és a jókedvet kolera idején *Az Űstökös* egyik szövege is fontosnak tartja megemlíteni: „Járvány dulva vadúl: orvosa tiltja a bűt” (*Az Űstökös* 1873. szept. 13. 434).
- ⁹⁸ *Borsszem Jankó* 1873. aug. 10. 4–5.
- ⁹⁹ Dr. Están a *Borsszem Jankó* egyik állandó szereplője, aki e szöveg kedvéért doktori címet kapott Ágaiéktól. A többi írásban Están és Sanyi szereplőpárosként bukkant fel, fő jellemzőjük az iszákosság.

elleni küzdelemről, azaz nem csupán babonákat említettek, gúnyoltak ki, mint például a *Ludas Matyi* szerzője, aki a kolera elleni harcot áltávsürgönyökben örökítette meg. Ezek közül az egyik szerint egy faluból úgy számúzték a kolelát, hogy átbújtak egy kötél alatt, amit tizenkét szűzlány font, vagy egy másik helységben úgy állították meg a betegséget, hogy tizenkét szűzlány és egy legény árkot ásott mezíttelenül, s ezen a kolera nem jutott át.¹⁰⁰

A gabonarozsda, az éhínség, a krach és a kolera az 1873. esztendő csapásai közül több alkalommal is egyszerre jelent meg egy-egy versben, szövegben.¹⁰¹ Ezek közül talán az egyik legszellemesebbet, a *Borsszem Jankó* előfizetési felhívását idézzük tanulmányunk zárásaként, melyet egymást követően több számban is publikáltak, és amely stílusában egy rendi országgyűlés nyitóbeszédéhez hasonlít:

„Krachok és rendek! Ne szépítsük a dolgot – belénk ütött a rozsdá. Nem csak őseinknek régi kardját, de a tegnapi nemesek új czimerét is marja. [...] Az actia bukott – jöjjön az actio. Nincs bankó? – Van Jankó! Nincs buzaszem? – Van borsszem! Semmitől se tarts, magyarom! Szűkben bőben hived vagyok. Megosztom veled amim van s gondold meg, hogy bukhatik bank és kormány, bukhatik angyal és párt, bukhatik kőmives és színdarab – de áll a *Borsszem Jankó*. Kapaszkodjál belém, hogy el ne essem.”¹⁰²

A szöveg tisztázza, hogy mindenkit egyformán sújtanak a bajok, nincs ok az egyes társadalmi-vallási csoportok elleni agitációra, s biztosítja *Borsszem Jankó* a támogatását, amihez viszont szüksége van az előfizetőkre.

* * *

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy számos eszközzel éltek mind a bécsi, mind pedig a magyar vicclapszerzők, hogy válságok idején a kríziseket tematizálva szórakoztassák olvasóikat. Akár forradalmak, történelmi-bibliai vagy hétköznapi események adták a keretet az élclapi szövegeknek és képeknek, több visszatérő, témaspecifikus – általában nyelvi – humoreszközt, illetve szimbólumot (például: halál) fedezhettünk fel. 1869-ben a kis válság élclapbeli megjelenítése még nem kapcsolódott szorosán a zsidókhoz, a vizuális megjelenítéseken sem kizárólag izraelitákat láthatunk. 1873-ban a banküggyel kapcsolatban sem állapítható meg egyértelműen a sugallt összefüggés, mégis például Horn Ede személyén keresztül e témában is feltűnt egy zsidó szereplő, de a börzekrach kapcsán már megkérdőjelezhetetlen a kortársak által vélt összefonódás: a zsidó spekulánsok okozták az összeomlást. A karikatúrákon csak izraelitákat láthattunk, vagy ismert pénzemberek képében,

¹⁰⁰ *Ludas Matyi* 1873. júl. 20. 232.

¹⁰¹ Éhínség és rozsdá: *Az Űstökös* 1873. jún. 21. 295.; kolera és krach: *Ludas Matyi* 1873. jún. 1. 175.; krach, rozsdá és kolera: *Ludas Matyi* 1873. júl. 27. 233; kolera és rozsdá: *Borsszem Jankó* 1873. aug. 3. 3.

¹⁰² *Borsszem Jankó* 1873. jún. 29. 10.

vagy a zsidókhöz kapcsolt testi jegyek jellemző vonásait felmutató figurákként.¹⁰³ Az 1873. évfolyamban látható *Borsszem Jankó*-beli képek és az itt olvasható szövegek, melyek ábrázolásai és leírásai antiszemita sztereotípiákat használtak mind textuálisan, mind pedig vizuálisan (önző, nyereszkesedő, szélesen gesztikuláló, cinikus mosolyú alakok), értelmezhetők egyrészt a zsidó lapszerkesztő és munkatársai tollából öniróniaként, ami jellemezte a zsidó humort a korszakban, s számos későbbi szövegben és képen is előfordult Ágai Adolf az antiszemitizmus ellen ily módon is küzdő lapjában. Másrészt tetten érhetjük a Molnár Jenő visszaemlékezéséből a bevezetésben idézett „társadalmi szelep” funkciót is, mely hasonlóan erőteljes az 1873-as kolera és éhínség vicclapokbeli reprezentációin is, mivel a társadalmat súlyosan érintő problémákon tudott nevetetni, így a „társadalmi masina” talán könnyebben zakatolhatott tovább.

FORRÁSOK

Az Üstökös, 1869, 1873, 1882.

Bolond Istók, 1882.

Borsszem Jankó, 1869, 1873, 1882.

Figaro, 1869, 1873, 1882.

Ludas Matyi, 1869, 1873.

A Pallas Nagy Lexikona. Budapest, 1893–1897.

Österreichisches Biographisches Lexikon. Graz–Köln, 1956, 1991.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balogh János Mátyás 2007: Napilapok és pénzintézetek kapcsolata a dualizmus korában.

A Guttenberg Hírlapkiadó Társaság. *Médiakutató* (8.) 2. 71–92.

Farkas Tamás 2003: Név és névváltoztatás – vicc és valóság. *Névtani Értesítő* (25.) 153–160.

Farkas Tamás – Maitz Péter 2009: Nyelvi nacionalizmus és német családnevek a 19. századi Magyarországon. A névmagyarosítások nyelvi-ideológiai hátteréről. *Századok* (143.) 3. 565–592.

Griesinger, Wilhelm 1866: *Cholera szabályzat*. (Ford. Kátai Gábor.) Pest.

Höbel, Lothar 2006: Die deutsche Presselandschaft. In: Wandruszka, Adam – Urbaniš, Peter – Rumpler, Helmut (Hg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Wien, 1819–1894.

Kátai Gábor 1866: *Mit kell tennünk a cholera csapásainak enyhítésére?* Pest.

¹⁰³ Vörös 2003: 19–43.

- Kövér György 1986: *1873. Egy krach anatómiája*. Budapest.
- Kövér György 2002: Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszere. Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai. In: Kövér György: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 53–61.
- Molnár Jenő 1930: *40 év – karikaturákban. Borsszem Jankó konferánsza*. Budapest.
- Petrik Géza 1885: *Magyar könyvészet. 1860–1875*. Budapest.
- Szvorényi József 1867: *Ékesszólástan vezérletül a remekírók fejtegetése- s a szép-írásművek kidolgozásában*. Pest.
- Tamás Ágnes 2011: Nemzetiségi szereplők személyneveinek összehasonlító elemzése bécsi és magyar élclapokban. *Névtani Értesítő* (33.) 121–131.
- Tamás Ágnes 2012: Zsidó személynevek és névmagyarosítás a 19. század végi magyar élclapokban. *Névtani Értesítő* (34.) 41–48.
- Telkes Simon 1898: *Hogy magyarosítsuk a vezetékneveket?* Budapest.
- Vörös Kati 2003: Judapesti bulváron. A zsidó fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. *Médiakutató* (4.) 1. 19–43.
- Weber, Adolf 1939: *Geld, Banken, Börsen*. Leipzig.